

УДК 811.161.2'3

А. І. Бондаренко

Художній час у лінгвістичних працях представників Ніжинської вищої школи

У статті висвітлено місце й роль лінгвістів Ніжинського вишу у вивченні текстової категорії темпоральності. Розглянуто питання її експліцитного й імпліцитного маркування. Приділено увагу опису функцій та типологізації носіїв часової семантики.

Ключові слова: категорія темпоральності, експліцитні маркери темпоральності, імпліцитні маркери темпоральності.

В статье освещены место и роль лингвистов Нежинского вуза в изучении текстовой категории темпоральности. Рассматривается вопрос ее эксплицитного и имплицитного маркирования. Уделяется внимание описанию функций и типологизации носителей темпоральной семантики.

Ключевые слова: категория темпоральности, эксплицитные маркеры темпоральности, имплицитные маркеры темпоральности.

The article highlights the role of Nizhyn university linguists in the study of the textual category of temporality. It addresses the issue of the category's explicit and implicit markers. The paper also describes the functions and provides a typology of the carriers of time semantics.

Key words: category of temporality, explicit markers of temporality, implicit markers of temporality.

Як відомо, час є не тільки формою існування матерії, четвертою буттєвою координатою, а й категорією культури, враховуючи й лінгвокультуру. У художніх текстах, які, на думку багатьох дослідників, характеризують значна інформативна насиченість, вироблено широкий спектр маркерів, функцій та типів темпорального. Наприклад, у романі американського фізика й письменника Алана Лайтмана "Сни Ейнштейна" за допомогою словесно-художніх засобів описано 30 типів часу. Аналіз механізмів художньої темпоральності, яка притягує неослабну увагу дослідників, відбувається й завдяки зусиллям ніжинських лінгвістів. Метою пропонованого дослідження є показати роль у вивченні категорії темпоральності мовознавців Ніжинської вищої школи. Реалізації зазначеної мети підпорядковано розв'язання таких завдань: проаналізувати згадані наукові описи

темпорального маркування; розглянути вивчення ніжинськими лінгвістами функцій часових маркерів; вивчити типологізацію носіїв часової семантики; ознайомити зі власним баченням класифікації носіїв темпоральної семантики (на матеріалі поетичних текстів).

Як відомо, у мовознавстві семасіологічний аналіз мовних образів часу започаткував у праці "Теоретична поетика" О. Потебня. У 90-х рр. ХХ ст. відбувається становлення лінгвокультурологічного аналізу мовних засобів художнього часу. Дисертаційне дослідження Л. Пустовіт "Словник української поезії другої половини ХХ століття: стилістико-функціональний аспект" (1993 р.) та монографія "Словник української поезії другої половини ХХ століття" містять зауваги щодо вагомості мікрообразів темпорального в поетичному словнику вказаного періоду. Дисертацію Л. Ставицької "Естетика слова у художній літературі 20–30-х років (системно-функціональний аспект)" та монографію "Естетика слова в українській поезії 10–30-х рр. ХХ століття" пов'язано з аналізом мікрообразів часу вказаного в назві праці періоду. Темпоральні словообрази розглянуто на тлі мистецьких явищ, тобто в соціокультурному контексті епохи. Слова на позначення часу кваліфіковано як носії системотворчих та стилетворчих ознак.

У річичці окресленої активізації аналізу носіїв часової семантики в межах лінгвістики тексту у вітчизняному мовознавстві темпоральність вивчали науковці кафедри російської мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (див. праці Н. Арват, В. Сидоренко та ін.). Категорію темпоральності було проаналізовано на матеріалі творів О. Пушкіна, О. Некрасова, М. Гоголя та інших авторів. Згадані мовознавці виходили з того, що "художній час, будучи ідеальним та ілюзорним, притаманний не об'єктивному світові й не самим творам мистецтва, а тим образним моделям дійсності, які створюються в них" [4, с. 13].

Зазначені лінгвісти здійснюють пошук мовних засобів, за допомогою яких у текстовому цілому реалізується одна з важливих надпарадигмальних та інваріантних ознак – темпоральність. Вони доводять маркування вказаної категорії за допомогою лексики темпоральної групи, до складу якої належать іменники, прислівники, числівники; прикметники; темпорально-асоціативної лексики; слів-історизмів просторової семантики; дієслів. Важливе розмежування в цьому зв'язку експліцитних та імпліцитних засобів вербалізації темпоральності (останні виникають завдяки взаємодії вербальних та невербальних засобів передавання інформації).

Прикметно, що зазначені дослідники зуміли показати роль носіїв часової семантики не лише в розвитку подій, а й в описі персонажів. Указані лінгвісти розмежують відповідні функції художнього часу: він сприяє адекватному естетичному пізнанню дійсності, бере участь у передаванні концептуальної інформації, є засобом характеристики образів [4, с. 14].

Із функціями темпоральних маркерів співвідносяться їх типи. Типологізація форм, які вербалізують уявлення про художній час, відбувається до сьогодні. В основу класифікаційних характеристик лінгвісти кладуть уявлення про відмінності художнього часу від фізичного (З. Тураєва), зв'язок із реальними хронологічними межами (І. Гальперін), жанрову специфіку текстів (Т. Голосова).

Помітний внесок у формування типології темпоральних маркерів зробила В. Сидоренко, яка в кандидатській дисертації "Художній час як текстотворювальна категорія (на матеріалі "Петербурзьких повістей" М. Гоголя) здійснила диференціацію описаного І. Гальперіним сюжетного часу. Указана дослідниця на матеріалі "Записок божевільного" М. Гоголя розмежувала сюжетно-реальний та сюжетно-ірреальний час, співвіднівши їх з осями темпорального та внутрішнього становлення героя. Авторка доходить важливого висновку про те, що категорія художнього часу визначає особливості формальної, змістової та композиційної структури художнього тексту [5].

Типологізація часових маркерів перебувала в центрі уваги досліджень Н. Арват, яка на тлі засобів звичайного конвенційного темпорального схарактеризувала такі різновиди художнього часу, як фенологічний, просторовий, процесуальний. Перший, на її думку, виявляється в картинах змін у природі. Другий – у зображенні руху та змін на його шляху. Третій – у змінах зовнішності та станів персонажів [2, с. 182].

Усі вказані класифікації спиралися на вивчення прозових текстів. У ході дослідження часової семантики ми виробили типологію часових маркерів у поетичних творах ХХ ст., яка стала можливою завдяки методам семасіології й лінгвістики тексту, а саме: процедурі моделювання функціонально-семантичного поля темпоральності; методам компонентного, дистрибутивного, контекстологічного аналізу, а також методикам стилістики декодування й комунікативної стилістики. Зазначена класифікація постала як побічний продукт вивчення функціонально-семантичного поля темпоральності в поліпарадигмальному світлі (до уваги було взято інструментарій ко-

мунікативно-функціональної та когнітивно-дискурсивної парадигм). Указану типологію створено на основі зв'язків темпоральності з іншими текстовими категоріями (референційності, інтертекстуальності, модальності, інформативності). При цьому текст розглядався як форма мовомисленнєвої діяльності, яку характеризує інтегрованість і перебування в лінгвокультурологічних діалогічних зв'язках, концепцію яких розробила О. Селіванова. Створюючи наукову гіпотезу, виходили з того, що:

1. Риси поетичного тексту – компресивність (О. Потебня, Л. Ставицька), інформаційна насиченість (Ю. Лотман), здатність узагальнювати. Тому носії текстових категорійних ознак, імовірно, перетинаються.

2. Текстові синтагми можуть виявлятися як маркери не однієї, а декількох категорій (надпарадигмальних інваріантних ознак) художнього цілого.

3. Компоненти тексту, які є носіями його категорійних властивостей, завдяки тісним зв'язкам утворюють систему.

4. Художній час являє собою одну з текстових універсалій, які пронизують художнє ціле.

У поетичних текстах ХХ ст. розмежовуємо синтагматичні (створені на основі суміжності) й парадигматичні (ті, в основі яких перебуває подібність) темпоральні маркери. Перші являють собою тропеїчні синтагми, другі – ключові слова поетичних текстів.

У процесі дослідження виокремилися семантичні різновиди носіїв темпоральної семантики.

Референційний тип об'єднує мікробрази, основу яких становить лексика темпоральної групи, яка експліцитно вказує на зв'язок із точками конвенційної осі історичного, індивідуально-буттєвого й космічного часу. Мова йде про вербальні засоби датування, позначення віку людини, назви пір року, місяців, частин доби та ін.: *На горло наступив планеті кривавий сорок перший як жандарм* (Б. Бойчук). *Революціє – зранена Сольвейг!* (М. Йогансен). *Сорок – це корок. А клята душа все ж витікає* (І. Римарук). *Світанок кине ступку і товчачик* (Е. Андієвська). *Скоро серпень, Олексю, як сойчин мах* (В. Герасим'юк).

Локативний тип утворюють імпліцитні темпоральні маркери, в основі яких перебуває лексика просторового змісту, зокрема топоніми (астіоніми, комоніми, гідроніми, ороніми та ін.): *І світ обступає стокрик – Колима* (В. Стус). *Каже хохол Дніпр, що понесе й*

радіоактивність на своїй спині (Ю. Тарнавський). *Збіглися чорносотенні киеви що воно є?* (І. Калинець). Використання згаданих власних назв у складі темпоральних маркерів відбувається тому, що вони є певними просторовими точками важливих суспільних подій, а отже, носіями широкого репертуару асоціацій, які актуалізуються в зв'язку з осмисленням подій національної історії.

Антропоцентричний різновид носіїв часової семантики в поетичних текстах ХХ ст. виникає завдяки існуванню мікрополя "людина в часі", до складу якого належать словообрази темпорального, утворені на основі лексики з ядерною семою "людина", зокрема антропонімів (наприклад, імен та прізвищ відомих історичних діячів, письменників, композиторів та ін.): *А там ім'я посмертне "Ленін" вже обертається в "Петро"* (Є. Маланюк). *Позбулися Достоевських. Черга тепер чия?* (І. Світличний). *Барикади совісті – проти берій* (Л. Костенко).

Інтертекстуальний тип сформовано завдяки зануреності поетичного тексту в знаковий простір лінгвокультури. Існування вказаного різновиду пояснюємо тим, що в дискурсивній площині текст діалогізує з іншими об'єктами матеріальної та духовної діяльності. Зазначений ряд утворюють тропеїчні синтагми, побудовані на основі мовних знаків Святого Письма (*Єва, Адам, Месія, Христос, Господь, Марія, Пілат, Юда, рай*); текстів античної (*Клію, Андромаха, Гекуба*), української літератури (*Гонта, Залізник, Катерина*) та ін. Найчастіше такі імпліцитні маркери є наслідком словесно-художнього моделювання суспільних змін (наприклад, громадянської війни, репресивних заходів влади), яке підтримує історичний контекст доби їх створення та психологічний контекст творчості письменників: *І знов ридають андромахи по селах і містах* (Юрій Клен). *Всю вичерпано хресну кров Христа* (Т. Осьмачка). *Страшно наймички Катерини мордували покірливу плоть* (Є. Маланюк). Утворення таких маркерів відбувається здебільшого на основі онімів (антропонімів, міфоантропонімів, міфонімів, а також деяких топонімів). Структурування носіїв семантики історичного часу на основі власних назв пояснюємо тим, що внаслідок тривалого існування в контексті культури навколо них сформувався стійкий аксіологічний ореол, який природно вписується в словесно-художню характеристику національної історії: *І в крові, на Голгофі, в муках узрятъ нас* (Є. Маланюк). *Чимчикує із раю репресована Єва* (Л. Костенко). *Підніміть повіку Вія-малороса!* (І. Римарук).

Інтертекстуальність поезій ХХ ст. пов'язана з прагматикою, яку реалізовано завдяки модальності. *Модальнісний* тип часових маркерів структуровано через те, що їх семантична структура відображає ставлення до часу: історії, змін пір року та частин доби, а також вікових характеристик осіб. У темпоральних маркерах закладено механізми аксіологічної, алетичної, деонтичної, епістемної та інших видів *модальності*. У зв'язку з цим постала потреба виявити роль у їх побудові семантичних механізмів оцінок:

а) емотивної, естетичної, інтелектуальної, сенсорної, телеологічної (аксіологічна модальність) – відповідно до площин життєвої активності людини (*Гусій ранок впав на місто синє* (М. Йогансен). *Весна збиває шумовиння у пелюсткове ескімо* (Л. Костенко). *Це травень, вічний єретик* (І. Драч)); зазначені оцінки сформовано як інтегральні семи тропеїчних синтагм;

б) пов'язаних із характеристикою незвичайності, віртуальності, невідповідності дійсному стану речей, незбігу з мовним узусом, які створюють уявлення про специфіку темпорального фрагмента образно-поетичного універсуму (*Все ж таки у нас уже жовтень, а у всесвіті ще тільки лютий* (М. Йогансен). *Нехай життя – як завдання Фермата* (Є. Маланюк). *Життя іде по "Гауссієвській шляпі": отак-от – "здраслуй", а отак – "прощай"* (Л. Костенко)); вербальні механізми алетичної модальності сформовано завдяки контекстуальній взаємодії мовних знаків віддалених референційних сфер, наприклад індивідуально-буттєвого часу й світу книжності;

в) сформованих навколо поняття обов'язку (деонтична модальність), яке супроводжує уявлення про місце й роль особистості в суспільно-політичних процесах і постає як суспільний імператив (пор. наказові конструкції *Месію, вітайте Месію!* (П. Тичина). *Господи, врятуй від українців Україну!* (В. Ілля). *Підніміть повіку Вія-малороса* (І. Римарук));

г) ті, які стосуються поняття "знання" (епістемна модальність), пов'язаного з осмисленням часу за допомогою стереотипних мовно-ментальних моделей лінгвокультури, препозитивних культурологічних відомостей (*Останнього вінка останній із сосюр зодяг у домовину* (І. Калинець). *У серпні за старим числом за стилем Стефаника і Миколайчука* (В. Герасим'юк)). Пошук зазначених механізмів здійснено на основі теорії модальності, яку розроблено в межах лінгвопрагматики та логічної семантики й викладено в працях вітчизняних і зарубіжних представників указаних галузей

мовознавства О. Семенець, Т. Космеди, Н. Арутюнової, М. Раян, Я. Хінтіккі та ін.

Концептивний тип виникає завдяки зв'язкам темпоральності з категорією інформативності та формується завдяки тому, що слова з абстрактним темпоральним значенням (пор. *час, життя*) виявляють себе як когнітивно-семантичні центри поезій, текстові концепти. Вони постають як слова-стимули, й завдяки проєкції на їх семантику текстових асоціатів ключові слова конотативно збагачуються, стимулюють утворення низки суджень. Виявлено, що як текстові концепти слова темпорального змісту перебувають у парадигматичних зв'язках з однослівними й неоднослівними асоціатами, основу яких становлять здебільшого одиниці часового, просторового, антропологічного змісту. Зазначені відношення спричинюються до появи образних паралелей, які створюють умови для розгортання текстових концептів темпорального змісту.

Використання в ході типологізації темпоральних маркерів аналізу різних типів контекстуальних індикаторів (контексти доби створення, життя й творчості автора, інтерсеміотичний контекст національної та світової культури та ін.) засвідчує, що згадані носії темпоральної семантики виявляють себе як маркери не власне текстової, а текстово-дискурсивної категорії темпоральності.

Розгляд наукового внеску у вивчення категорії темпоральності, зробленого представниками Ніжинської вищої школи, та зіставлення їх із власними напрацюваннями приводить до таких висновків: по-перше, маркування текстової темпоральності варіюється не тільки з огляду ідіостилію письменника та його окремого твору, а й залежно від прозової чи віршової природи тексту; по-друге, функції темпоральних маркерів пронизують інваріантні текстові ознаки художнього цілого; по-третє, типологія темпоральних маркерів відображає зв'язок усіх категорійних властивостей текстів. Оскільки вивчення типів художнього часу не вичерпано, то указана проблема потребує подальшого розв'язання.

Література

1. Арват Н. М. Изучение творческого наследия Н. В. Гоголя в Нежинской высшей школе: лингвистический аспект / Р. М. Арват // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. *Серія "Філологічні науки"*. – Ніжин, 2002. – С. 48–51.

2. Арват Н. М. Художественное время в повести Н. В. Гоголя "Страшная месть" / Р. М. Арват // *Література та культура Полісся*. – Ніжин, 1990. – Вип 1. – С. 182–183.

3. Сидоренко В. А. Категорія художественного времени в повісті "Невський проспект М. М. Гоголя" / В. А. Сидоренко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 182–183, 126–129.

4. Сидоренко В. А. Художественное время в сказках А. С. Пушкина / В. О. Сидоренко // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 1999. – С. 12–15.

5. Сидоренко В. О. Художній час як текстоутворююча категорія (на матеріалі "Петербурзьких повістей М. В. Гоголя) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. О. Сидоренко. – К., 1995. – 20 с.